

ФОРМУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ПРИ УПРАВЛІННІ ЇХ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ

Індивідуальність по-різному виявляється в предметному світі, органічній природі та людському суспільстві. Відповідно існують різні її форми: предметна, біологічна й людська (соціальна). Загальні ознаки індивідуальності: відокремленість, цілісність, самотність, неповторність, активність.

Предметна індивідуальність володіє відокремленістю, якісною неозначеністю, цілісністю й неповторністю буття.

Біологічна індивідуальність володіє більш розвиненими ознаками і є більш високою формою порівняно з предметною. Вона виступає як саморегулююча система, що зберігає свою цілісність і якісну означеність завдяки володарюванню над власними частинами й властивостями. Її самотність виражається в біологічній активності, спрямованій на підтримку її динамічної рівноваги в умовах зовнішнього середовища.

Людська індивідуальність є найбільш високою формою її розвитку. Вона відрізняється якісним розвитком своїх ознак, механізмами функціонування й удосконалення. Це складна самодіяльна система, життєдіяльність якої регулюється її внутрішніми критеріями. Її самотність виявляється в творчій активності людини, спрямованій на перетворення природи й суспільства, що докорінно відрізняє її від біологічної індивідуальності.

Індивідуальність людини може характеризуватися різними рисами, але її сутнісне визначення полягає в тому, що вона відображає самотність конкретного індивіда.

Індивідуальність – це інтегральне поняття, що виражає особливу форму буття індивідів, у межах якої вони володіють внутрішньою цілісністю й відносною самотністю, що дає їм змогу активно й своєрідно виявляти себе в оточуючому світі на основі розкриття своїх задатків і здібностей відповідно до суспільних потреб.

У якості індивідуальності людина є автономним і неповторним суб'єктом свідомості та діяльності, здатним до самовизначення, саморегулювання, самовдосконалення в умовах суспільства.

Індивідуальність завжди розглядається вченими у двох формах: як інтегральна індивідуальність і метаіндивідуальність.

Б.Г. Анан'єв розрізняє індивідуальність людини як індивіда особистості та суб'єкта діяльності. У науках про Людину відокремився і чітко визначився новий перспективний напрям під назвою “інтегральна індивідуальність” (В.С. Мерлін).

В. С. Мерлін визначає та розглядає ще одне поняття – метаіндивідуальність. Метаіндивідуальність – “психологічна характеристика відношення оточуючих людей до даної конкретної індивідуальності” [4: 111]. При цьому вона виявляється в аналітичній формі (оцінки, судження, характеристики), у синтетичній (індивідуально-особистісні статуси: емоційно-особистісний), соціометричній, ціннісно-орієнтаційній, рефлектметричній. Метаіндивідуальність створюється приписуванням індивідуальності тих чи інших властивостей оточуючими її людьми, але метаіндивідуальні властивості зумовлені також тим, як і в інтегральній індивідуальності властивості інтраіндивідуальні. Таким чином, метаіндивідуальність детермінована, з одного боку, специфічними особливостями контактної соціальної групи й конкретної соціальної ситуації, до яких вона включена, а з іншого – інтраіндивідуальними властивостями. Тим самим метаіндивідуальні властивості набувають подвійного смислу: вони належать індивідуальності й у той же час оточуючим її людям; вони приписуються індивідуальності, але ідеально представлені не в її свідомості, а в свідомості інших.

У даній статті робиться спроба дослідити процес формування індивідуальності студентів при управлінні їх навчальною діяльністю. Актуальність роботи зумовлена тим, що це питання недостатньо досліджено психологами, педагогами, методистами.

Розвиток студента у напрямі формування його як індивідуальності співвідноситься передусім із виникненням, становленням і зміною мотиваційно-споживчої сфери, спрямованості, рефлексивності і формування образу “Я” та самооцінювання. Ця сфера розвитку характеризується внутрішньою суперечністю.

В особистісному плані, як і в інтелектуальному, розвиток студента йде від мимовільності, імпульсивності, ситуативності, реакції поведінки та поведінки у цілому до його довільності, урегульованості. Довільність і саморегуляція є основними напрямками інтелектуально-особистісного розвитку студента.

Мимовільність поведінки базується на поступовому переході від зовнішньої регуляції до саморегуляції. Особливо ця тенденція важлива у становленні самоконтролю, який є похідним від зовнішнього оцінювання. Ці положення психології завжди мають на увазі досвідчені викладачі, коли вони організують контроль і оцінювання знань студентів. Від зовнішнього до внутрішнього, від діяльності, яка організована викладачем, до самоорганізації студентів – ось основний напрям особистісного розвитку і саморозвитку особистості студента.

У дослідженнях Л. С. Виготського, А. М. Леонтьєва, А. І. Божовича стверджується, що розвиток студента як індивідуальності зумовлюється послідовним формуванням особистих новоутворень. Одна з ведучих дослідників цієї проблеми В. С. Мухіна розглядає процес формування індивідуальності як рівневе, поступове формування структури свідомості. Розроблена В. С. Мухіною структура самосвідомості особистості студента становить основу, яка є у кожної людини, і має змістовний контекст залежно від традицій, соціального устрою, з одного боку, та індивідуального шляху розвитку особистості – з іншого. Компоненти цієї структури представлені у самосвідомості кожного студента і залежно від рівня його особистого й вікового розвитку, вони зумовлюють і його позицію як студента, і його відношення до навчання, до викладача, до предмета. Розвиваючись як особистість, студент формується і як суб’єкт діяльності. Психологічна структура діяльності студента удосконалюється у напрямі спрямованості мети, встановлення мимовільного відношення між мотивами та метою, ускладнення операційної сфери діяльності.

Для розв’язання цієї проблеми треба визначити критерії диференціації студентів, що охоплює не лише внутрішні сторони особистості, а й зовнішні, які, своєю чергою, зумовлені внутрішніми. Це є можливим лише за “цілісного інтегрального дослідження індивідуальності” (В. С. Мерлін). Розв’язання будь-якої практичної проблеми стосовно людини лише тоді найбільш повне і точне, коли враховується вся різноманітність умов, що визначає діяльність людини, і отже, різноманітність тих індивідуальних особливостей різного ієрархічного рівня, від яких залежить ця діяльність. При цьому індивідуальні властивості кожного ієрархічного рівня визначаються різними закономірностями і перевіряються на основі об’єктивних критеріїв.

Розглядаючи проблему індивідуальності в процесі управління навчально-пізнавальною діяльністю студентів, слід визначити саме поняття діяльності.

Е. Г. Юдін розглядає діяльність як:

– пояснювальний принцип (поняття, що пояснює універсальні основи людського світу);

- предмет наукового вивчення (відтворення в певній науковій дисципліні);
- предмет управління (те, що підлягає організації та функціонуванню, розвитку);
- предмет проектування (розробка й реалізація нових видів діяльності);
- цінність (місце та смисл у системі культури).

Діяльність уявляється як:

- сукупність результатів, наслідків;
- процес подолання труднощів;
- процес самозміни людини у ході зміни обставин свого життя;

– загальний спосіб ставлення спілки людей до умов свого життя як загальна форма практики в усій її культурно-історичній розгортці, діяльне перетворення людської діяльності, перетворення її в дійсність [11: 76].

За словами С. Л. Рубінштейна, свідомість і діяльність суто основні характеристики людського існування, що констатують саму її людяність.

Розкриємо деякі поняття пов'язані з розумінням діяльності:

Ресурс – як сукупність джерел діяльності психологічно може бути розкритим через потреби, вплив, інтенції, пристрасті, тобто через задатки.

Потенціал – через уявлення про обдарованість.

Дія – через сукупність почуттєво-практичних, ідеальних, символічних, предметних та інших акцій.

Умови – як обстановка, ситуація, наявні обставини й перепони.

Мета – як точка завершення процесу діяльності, що описується через сукупність результатів, станів, продуктів діяльності.

Студент виступає в якості суб'єкта навчально-пізнавальної діяльності, котра передусім визначається мотивами. Два типи мотивів характеризують переважно навчальну діяльність – мотив досягнення та пізнавальний мотив. Останній саме і є основою навчально-пізнавальної діяльності, котра виникає в проблемній ситуації й розвивається за умов правильної взаємодії й відносин студентів і викладачів. У навчанні мотивація досягнення підпорядковується пізнавальній і професійній мотивації.

Суттєвим показником студента як суб'єкта навчально-пізнавальної діяльності є його вміння виконувати всі види і форми цієї діяльності.

Перед викладачем стоїть відповідальне психолого-педагогічне завдання: формування студента як суб'єкта навчальної діяльності, що передбачає передусім необхідність навчити його вмінню планувати, організовувати свою діяльність, умінню повноцінно вчитися, спілкуватися. Це вимагає визначення навчальних дій, програму їх виконання на конкретному навчальному матеріалі й чітку організацію вправ з їх формуванням.

Формування світогляду студента означає розвиток його рефлексії, усвідомлення ним себе суб'єктом діяльності, носієм певних суспільних цінностей, соціально-корисною особистістю. Це змушує викладача міркувати над посиленням діалогічності навчання, спеціальної організації педагогічного спілкування, створення для студентів можливості відстояти свої погляди, цілі, життєві позиції в процесі навчальної роботи у навчальному закладі.

Л. С. Виготський дійшов висновку, що окрема психічна функція не виявляється ізольовано від інших – у діяльності вони зумовлюють взаєморозвиток.

Хоч розвиток і охоплює всю особистість, у цьому процесі можуть вирізнятися деякі основні риси, наприклад, психічний розвиток студента як цілісна його зміна проходить водночас за різними напрямками:

– пізнавальна сфера (становлення інтелекту, розвиток механізмів свідомості);

– психологічна структура діяльності (становлення мети, мотиву і розвиток їх свідомості, засвоєння засобів діяльності);

– саме особистість (спрямованість, ціннісні орієнтації, самооцінювання).

Напрями розвитку студента як індивідуальності можуть бути подані інакше: розвиток знань та засобів діяльності, психологічних механізмів використання засвоєних засобів, розвиток та формування особистості, куди входить і діяльність.

Л. І. Айдарова виділяє один із таких напрямів поряд з інтелектуальними та особистісними – мовний розвиток. Протягом інтелектуально-особистісної діяльності студента виявляється дія важливих закономірностей розвитку психіки, як-от: інтегративність, системність, сенситивність, компенсаторність.

Розвиток інтелекту, свідомості, пізнавальної сфери студента розглядається в контексті теорії розвитку найвищих психічних функцій Л. С. Виготського. Ця теорія підкреслює соціальну суттєвість людини і суспільний характер її діяльності, у процесі якої відбуваються

зміни саме психічних та пізнавальних процесів від мимовільних форм запам'ятовування до довільних, від наочно-діяльній, наочно-образній форм мислення до абстрактно-логічної її форми та до теоретичного мислення. На підставі удосконалення, розвитку аналітико-синтетичної діяльності студента відбувається все більше структурування інтелекту, зміни співвідношення компонентів, які продовжуються й у період подальшого розвитку.

У процесі розвитку пізнавальної сфери студента змінюється й удосконалюється і зміст його свідомості. Продовжують цю думку положення Л. С. Виготського, який нагадував, що будь-яка функція культурного розвитку студента виникає у двох планах (соціальному, а потім психологічному), одразу – між людьми як категорія інтерпсихічна, а потім – саме в особистості як категорія інтрапсихічна, важливо підкреслити, що цей процес проходить з опорою на вміння студента самостійно, творчо вирішувати завдання, проблеми різного типу, робити перехід від репродуктивних до творчих завдань. Суттєвим показником розвитку свідомості студента є не тільки рівень рефлексії, а й ступінь усвідомлення ним своїх дій, своєї особистості, свого “Я”. Саме це і є основним механізмом, який забезпечує всебічний розвиток особистості студента, його індивідуальності.

Одним із важливих механізмів і методів активізації пізнавальної діяльності студентів є її індивідуалізація. Традиційно навчальний процес будується таким чином, що пізнавальна діяльність студента носить індивідуальний характер. Але орієнтація на індивідуальний характер пізнавальної діяльності не завжди враховує індивідуальність того чи іншого студента і часто ототожнюється з індивідуальним підходом. Індивідуалізація навчально-пізнавальної діяльності студентів може бути реалізованою за рахунок групових форм навчальної роботи, на значний ефект яких свого часу звернув увагу К. Маркс, відзначаючи, що “...вже сам суспільний контакт викликає змагання та своєрідне збудження життєвої енергії..., що збільшує індивідуальну продуктивність окремих робіт” [23: 337]. О.С. Макаренко вважав, що у психодинаміці колективу важливою є атмосфера “відповідальної залежності індивідів”.

Групові методи активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів перетворюють групу в “сукупний суб’єкт” пізнання та діяльності. Для них характерними є такі явища, що відіграють особливу роль у розвитку особистості та колективу, як цілісно-орієнтаційна єдність, реалізм в оцінці результатів діяльності індивіда та групи, самокорекція стилю взаємовідносин, поведінки.

Групові методи вимагають від педагога високої психологічної та етнічної культури, умінь цілеспрямовано й ефективно будувати стосунки у групі в інтересах розвитку життєвої активності кожної особистості. Їх необхідно органічно поєднувати із творчим використанням індивідуального підходу до розвитку навчально-пізнавальної активності студентів, котрий сприяє формуванню творчої індивідуальності студента.

Для реалізації індивідуального підходу до навчально-пізнавальної діяльності необхідно враховувати рівень інтелектуальної активності особистості. Д.Б. Богоявленська виділяє три рівні інтелектуальної активності: стимульно-продуктивний (пасивний), евристичний – йому відповідає емпіричний тип мислення; креативний (творчий) – відповідає теоретичний тип мислення. За її даними більшість студентів знаходяться на евристичному рівні інтелектуальної активності, але при виході на нього у студентів можуть виникати різні перешкоди пов’язані з індивідуально-психологічними особливостями особистості, оскільки динамічна сфера інтелектуальної активності залежить від типу нервової системи.

Так, студенти з міцним типом нервової системи характеризуються більшою різноманітністю прийомів у ході вирішення завдань і меншою виразністю внутрішніх спонукань до інтелектуальної діяльності.

В управлінні навчально-пізнавальною діяльністю студентів необхідно враховувати ці закономірності й особливості, тобто індивідуальний стиль діяльності. Для “сильних” і “рухливих” – це підвищений темп, терміновість ситуації позитивно впливає на ефективність виконання завдань. Для “слабких” і “інертних” – знижена працездатність, недостатня ініціатива та самостійність, прагнення уникнути стресових ситуацій, припинити невдало

розпочату справу, повторити слабо засвоєні завдання. Викладачі Київського інституту іноземних мов (О.П. Петрашук, Д.П. Яремко, І.В. Коломієць) вважають цю проблему найважливішою при оволодінні іноземною компетенцією і здійснюють індивідуальний підхід для її реалізації.

У таких умовах індивідуальний підхід, ураховуючи індивідуальні особливості студента, може бути реалізований через створення факультативних курсів, дисциплін за вибором, індивідуальних програм, створених для навчання за індивідуальним планом. Однак тут наявним є ряд недоліків, найсуттєвіший серед яких – зміст і підготовка індивідуальних планів, дефіцит різнобічного спілкування студентів і викладачів, недостатність використання всіх потенційних можливостей індивідуального підходу до розвитку навчально-пізнавальної активності студентів.

Індивідуалізація навчання в найзагальнішому плані розглядається як соціально організований педагогічний вплив на студентів, що передбачає врахування їх індивідуальних особливостей і сприяє розвитку цих особливостей.

На думку психологів та методистів, під час навчання іноземних мов особливу увагу слід звертати на рівень функціонування психічних процесів та індивідуальні особливості кожного студента, оскільки саме вони безпосередньо впливають на розвиток іноземних мовних вмінь. До найбільш важливих вчені відносять такі індивідуальні особливості як пластичність артикуляційного апарату, фонематичний слух, оперативну пам'ять, гнучкість вербального мислення, емоційну стійкість, волю, концентрацію уваги.

Індивідуалізація навчально-пізнавальної діяльності студентів під час навчання ІМ передбачає і формування індивідуального стилю оволодіння іноземною діяльністю, яка складається з комплексу індивідуальних стилів оволодіння різними її видами.

Успішність формування цього стилю залежить в основному від внутрішніх умов навчання, тобто від індивідуально-психологічних особливостей студентів, від особливостей їх нервової системи (Б. М. Теплов, Є. А. Клімов, В. Д. Небиліцин, В. С. Мерлін). Виходячи з цього, можна виділити два типи оволодіння іноземною мовою і, зокрема, іноземним мовленням – комунікативний і некомунікативний. Лабільність мовленнєво-мислительної сфери притаманна першому з них, а її інертність – другому. Спираючись на описані М. К. Кабардовим характеристики типів оволодіння іноземною мовою, ми дійшли висновку, що комунікативний та некомунікативний типи оволодіння іноземними мовленнями відрізняються в основному за ступенем активності та швидкості виконання завдань у ситуації напруженої роботи, за динамікою співвідношення орієнтувальних, виконавських, контрольних дій, за згорнутістю/розгорнутістю мовленнєвої діяльності. На основі цього можна визначити позитивні та негативні індивідуально-психологічні особливості комунікативних та некомунікативних студентів при формуванні у них ІС оволодіння іноземним мовленням.

Знання позитивних та негативних індивідуально-психологічних особливостей студентів комунікативного та некомунікативного типу потрібне для раціональної організації навчального процесу з урахуванням формування ІС оволодіння іноземним мовленням, завдяки чому негативні прояви нервової системи можуть бути усунуті, а позитивні – розвинуті, оскільки вони підтримують інтерес до оволодіння іноземним мовленням. Отже, слідом за З. Д. Ветровою, ми розглядаємо ІС оволодіння іноземним мовленням як систему адекватних прийомів та способів виконання навчальної діяльності, внаслідок чого студенти з протилежними властивостями нервової системи можуть досягти однакової продуктивності.

Застосування засобів індивідуалізації навчальної діяльності студентів комунікативного та некомунікативного типів оволодіння іноземним мовленням залежить від типу занять. Так, для розвитку позитивних індивідуально-психологічних якостей студентів комунікативного типу на аудиторних заняттях доцільно:

– залучити цих студентів до групової роботи і давати їм завдання, що відповідають їх комунікативним запитам;

– пропонувати підсумкову інструкцію до виконання завдань, які не потребують великої кількості додаткових мовленнєвих дій;

– добирати цікаві ситуації, які підтримують інтерес до оволодіння іншомовним мовленням;

– використовувати оцінки як важливий зовнішній стимул.

Негативні прояви індивідуально-психологічних особливостей студентів комунікативного типу можуть бути усунуті на позааудиторних та домашніх заняттях за допомогою:

– завдань, спрямованих на формування мовленнєвих навичок, оскільки це становить для них особливу складність;

– пам'яток з рекомендаціями щодо виконання мовленнєвих дій;

– інформування студентів про сильні та слабкі сторони їх нервової системи;

– графіків виконання поза аудиторних завдань.

Беручи до уваги позитивні особливості нервової системи студентів некомунікативного типу, ми вважаємо, що викладачеві на аудиторних заняттях доцільно:

– залучити всіх студентів до творчого процесу формування ІС оволодіння іншомовним мовленням, використовуючи різноманітні види зорових мовленнєвих опор, які дають змогу самостійно формувати іншомовні висловлювання без обмеження часу;

– добираючи цікаві завдання, спрямовані на формування мовленнєвих навичок, які потребують особливої ретельності та зосередженості під час їх виконання.

Негативні прояви індивідуально-психологічних особливостей студентів некомунікативного типу можуть бути усунуті на аудиторних заняттях шляхом:

– залучення їх до роботи парами (бажано зі студентами комунікативного типу) та до групової роботи;

– надання більшої кількості часу для виконання завдань;

– зменшення обсягу завдань;

– частішої зміни видів виконуваних вправ;

– використання оперативної інструкції щодо виконання вправи, яка нав'язувала б ІС оволодіння іншомовним мовленням;

– застосування непрямого (прихованого) контролю під час виконання вправи [12: 26].

Запропоновані типи занять були впроваджені в учбовий процес у Київському педагогічному інституті іноземних мов при навчанні студентів I та II курсів і підтвердили ефективність та цілеспрямованість видвигнутого положення.

Індивідуальні особливості студентів залежать також від функціонування куль головного мозку. Ліва куля відповідає за аналітичне мислення, математичні здібності, такі люди схильні до вербальності і мають словесно-логічне мислення. Права куля – синтетичний склад мозку, художні здібності, такі люди мають певну орієнтацію у просторі і координацію руху та розвинене чуттєве сприйняття.

Як немає абсолютних засобів визначення типів пізнавальної діяльності, так немає і жодної людини з домінантою однієї з куль головного мозку. Кожна людина має свій індивідуальний тип пізнання, з яким співвідноситься певний стиль навчання.

Та від викладача вимагається вміння підібрати певний стиль своєї діяльності для управління різними видами формами роботи у процесі пізнавальної діяльності. Особливого значення це набуває під час оволодіння студентами іншомовною компетенцією, коли у мозку відбуваються значні фізіо-психологічні процеси, пов'язані зі сприйняттям лексичних або граматичних завдань на іноземній мові.

Американські психологи Роджерс К., Бетті Лу Лівет, Спринтер С., Дейл Г. та інші згідно з індивідуальними психологічними особливостями сприйняття поділили людей на три групи: аудіали, візуали, кінестетики, залежно від того, в якому вигляді вони сприймають різноманітну інформацію: слухові (аудіальні), зорові (візуальні) або м'язові відчуття (кінестетики).

Для оволодіння студентами іншомовною компетенцією викладачеві необхідно розробити різні види вправ згідно з типами сприйняття інформації. У цьому напрямку ще не було зроблено ніяких впроваджень і саме тому це й стало об'єктом нашого дослідження. У подальшій роботі планується розробка індивідуальних завдань за цим напрямком та індивідуально зорієнтованого учбового процесу.

С. Ю. Ніколаєва доходить висновку, що для ефективної реалізації індивідуалізованого навчання важлива оцінка діяльності не тільки тих, хто навчається, а й викладачів, “які дістають уявлення про рівень навченості кожного учня і можливість з'ясувати, якої корекції потребує його власна педагогічна діяльність” [6: 117]. І не будь-який викладач зробить все можливе для врахування індивідуальних особливостей студентів, сприйняття їх як особистостей, а лише гнучкий у своїх оцінках і діях. Це є характерним для вчителів демократичного стилю. У порівнянні з ними викладачі авторитарного стилю “виходять з усередненого” уявлення про студента і в своїх оцінках нерідко бувають стереотипними і суб'єктивними.

Підводячи підсумки зазначених вище положень, слід зробити такі висновки:

1) Індивідуальність у різних формах її вияву як інтегральна характеристика або метаіндивідуальність – розглядається як соціальна категорія, формування якої відбувається у студентів під час навчально-пізнавальної діяльності.

2) Формування індивідуальності студента у різних типах навчально-пізнавальної діяльності зумовлює виникнення індивідуального стилю оволодіння різними типами діяльності, творчу активність, особистий статус, індивідуальну поведінку та індивідуальний засіб спілкування.

3) Значний вплив на формування індивідуальності студента має стиль діяльності викладача та його особистість.

4) Процес навчально-пізнавальної діяльності студента відбувається ефективніше та є більш цілеспрямованим на результативність за умови управління цією діяльністю викладачем.

У поданій роботі доречно розглянути педагогічні взаємодії, де викладач і студент – співучасники, партнери або співавтори єдиного процесу: автономне навчання, самотійна робота.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гусак Т.М, Малінко О.Г. Підвищення самотійності студентів під час вивчення іноземних мов // Педагогіка і психологія. – К.: Педагогічна думка. 2000. – № 4. – С. 61–69.
2. Дьяков. Развитие творческой активности студентов. – Воронеж, 1991. – 160 с.
3. Маркс К. Полное собрание сочинений. – Т. 23. – 472 с.
4. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. – М., 1986. – 256 с.
5. Мильто Л.А. Формирование творческой индивидуальности будущего учителя в процессе профессионально-педагогической подготовки. Дис. ...канд. пед. наук. – К., 2000. – 260 с.
6. Николаева С.Ю. Индивидуализация обучения иностранным языкам. – К., 1987. – 139 с.
7. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 256 с.
8. Пехота О.М. Професійна індивідуальність майбутнього вчителя // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 4. – С. 106–113.
9. Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки: Зб. наук. праць. – Вип. 18. – К. – Запоріжжя, 2001. – 300 с.
10. Резвицкий И.И. Философские основы теории индивидуальности. – Л.: Издательство Ленинградский университет, 1973. – 174 с.
11. Слободчиков В.И. Выявление и категориальный анализ нормативной структуры индивидуальной деятельности // Вопросы психологии. 2000. – № 2. – С. 73–78.
12. Цапенко В.І. Формування індивідуального стилю оволодіння іноземними мовами // Іноземні мови. – 1986. – № 2. – С. 21–26.